

נקודה למחשבה

כתבי עת נוהגים לפרסם מאמרים גמורים, מלוטשים, פרי מחקר ארוך. בג'מאעה החלטנו להציע אופציה נוספת. לרבים מאתנו יש רעיונות ראשוניים, אולי רעיונות בוסר, שעדיין אין אנו יודעים לאן נוביל אותם. אולי יהפכו רעיונות אלה בסופו של התהליך לספר או למאמר, ואולי ייזנחו במגרה. המדור "נקודה למחשבה" נועד לתת במה לרעיונות כאלה ולהביאם לפני הקוראים; המערכת מקווה לעורר באמצעותם רב־שיח שיתקיים מעל דפי כתב העת, או ישירות עם המחבר. אנו מזמינים אתכם להציע רעיונות, גם אם אינם מבוססים די הצורך, גם אם הם קוראים תגר על התפיסות המקובלות, גם אם הם נשמעים מוזרים, ובלבד שינוסחו בקצרה ובבהירות.

האימפריה העוסמאנית כחברת מניות

דרור זאבי

במחקרים רבים העוסקים בדיני ירושה או ביחסים אגרריים, באופי המדינה או במערכות הכלכלה, חוזר ועולה מאפיין אחד של החברה העוסמאנית: בכל אחד מן התחומים הללו אפשר למצוא היבט של שותפות, או של החזקה יחדיו בנכסים. המאפיין הזה, החוזר ונשנה, הוביל אותי למחשבה שייתכן שיש כאן קו אופי בסיסי שהבנתו תוכל, אולי, לסייע להבנת החברה העוסמאנית ותרבותה.

התחום שבו המאפיין הזה ניכר מיד הוא עסקאות קנייה ומכירה. בעסקאות כאלה שנערכו בתקופה העוסמאנית ונרשמו בכרכי בית הדין השרעי יש נטייה בולטת למכור או לקנות חלקים מתוך השלם. אפשר היה למכור חלק של בית, של כרם או של מטע, ואף חלק של סוס או של גמל (חי, כמובן, שהוחזק במשותף בידי כמה בעלים). גם בעסקאות שכר וחכירה רווחה מאוד החלוקה למעין מניות. המונחים "קיראט" (חלק אחד מעשרים וארבעה), ולעתים גם "סהם" (חלק, מניה), היו נפוצים מאוד. הרושם שלי הוא שמרבית הרכוש של הקהילה המוסלמית הוחזק במשותף, ולעתים בידי שותפים רבים מאוד.

מצב זה קשור קשר הדוק לדיני הירושה השרעיים. על פי דינים אלה חייב הרכוש להתחלק בחלקים יחסיים קבועים פחות או יותר בין יורשי הנפטר או הנפטרת. בנים, בנות, בעלים ונשים, אחים ואחיות, ואף קרובי משפחה רחוקים יותר – כולם זכאים לחלקים של הרכוש שנותר. לא בכל מקום הקפידו בדקדקנות על קיומם של חוקים אלה, אולם אפשר להתרשם כי לחוק הירושה השרעי היה תוקף רב במרבית מחוזות האימפריה. התוצאה הכמעט הכרחית היתה שחלקים ניכרים של הנכסים שקשה לחלקם בפועל בין היורשים – בתים, אדמות, בתי מלאכה ומסחר, בהמות – הוחזקו במשותף בידי כמה אנשים, ולפעמים עלה המספר לכדי עשרות או מאות. הרכוש המשיך להתפצל עד לדרגה שבה התקשו לחשב את החלקים, ולעתים פעלה המדינה בשרירות כדי למנוע את המשך הפיצול.

בתחום הבעלות על הקרקעות, או היחסים האגרריים, נוצר מצב דומה. הדבר נבע בחלקו משיטת הירושה שתוארה כאן, אך המגמה התפשטה גם לתחומים אחרים.

בכפרים, לדוגמה, היתה מקובלת גם החזקה במשותף של הקרקע. כל תושבי הכפר החזיקו יחד באדמות שהועברו בסבב קבוע ביניהם, לצורכי עיבודן. אולם לא תמיד יהיה זה מדויק לתאר את המצב רק במונחים של חלוקה "אופקית" של הנכס. ביחסים האגרריים התאפיינה ההחזקה המשותפת גם בחלוקה לא פורמלית, "אנכית", של הבעלות כולה בין אנשים ברבדים שונים של החברה. אותה חלקת אדמה יכלה להיות בבעלות רשמית של הסולטאן, אולם גם למעבד היה חלק בבעלות, שהתבטא ביכולת למכור או להשכיר את הקרקע, ולעתים גם למחזיק בחלקה כנציגו של הסולטאן. הנתינים לא החזיקו בהכרח רק ב"אחוזים" של הקרקע, אלא גם, ובעיקר, בחלק ממניות השליטה. כדי לאפשר את השיתוף בבעלות נעשה שימוש במגוון המונחים שהשריעה המוסלמית, הקאנון והנוהג המקומי מאפשרים: "מלכ", "מירי", "רקבה", "תֶסְרֶף", "וקף", "משאע" ועוד.

גם הוקף, שהיה אחד המוסדות החברתיים והכלכליים המרכזיים ביותר בתקופה העוסמאנית (ומעבר לה), הוא מעין חברה רשומה שיש לה נכסים המוחזקים במשותף בידי הקהילה, כולה או חלקה. המנהלים, הנהנים, ואף הציבור בכללותו, שותפים ברווחים ובפיקות. מקבילות נוספות אפשר למצוא בעולם הכלכלה העירונית: איגודי הסוחרים ובעלי המלאכה ("חרפה", "טאיפה", "סֶנֶף") החזיקו לא אחת ברכוש משותף בחלקים שונים, על פי הבכירות והמעמד, ומערכות ייצור עירוני בקנה מידה גדול, כגון מערכת ייצור הסבון, הטקסטיל או המשי, נוהלו תמיד כקונצרנים לכלכליים שלהם שותפים רבים. שותפויות כאלה כללו לא אחת מנגנון של השקעה תמורת רווח עתידי. הקשר בין תופעות חברתיות-כלכליות לבין תפיסות תרבותיות רחבות היקף הוא מורכב וחמקני, אולם אני סבור, שבחברה שבה תופעות כאלה הן כה מרכזיות, מן ההכרח שתהיה להן השלכה רבת-משמעות על הדרך שבה מבינים את המציאות ופועלים בתוכה. סביר אפוא להניח שנוכל למצוא עקבות לאותה גישה גם בתפיסת המדינה, בחינוך, ואולי אף בחקיקה ובדת.

פוליטיקה, למשל. כאן ההבחנה מסובכת יותר, אולם גם בדרך שבה נתפסת המדינה וגם בניהולה הפוליטי אפשר להבחין בגישה דומה. מטין קונט (Kunt) מתאר את האימפריה כאוסף של בתים (collection of households), שביט הסולטאן הוא הבכיר והמרכזי שבהם. הגדרה זו מבטאת נכונה תחושה של ביזור ושל מערכת איוונים. אולם אפשר להרחיק צעד נוסף ולראות את העילית השלטת במדינה כמין חברת מניות. מכיוון שהיו אלה מניות פוליטיות, אחזקתן היתה כרוכה במידה גדושה של אלימות, והסולטאן, שבמשך כל התקופה לא איבד את מעמדו הבכיר כיו"ר החברה, לא בחל בשימוש בה במידת הצורך. אולם גם שאר אנשי העילית השלטונית ראו עצמם כבעלי מניות, הזכאים לנתח מן הרווחים. ראייה כזאת של האימפריה תוכל אולי להסביר מדוע העזו נכבדים מקומיים, שסברו כי צברו מספיק כוח, כלומר "קנו מניות" פוליטיות

נקודה למחשבה: האימפריה העוסמאנית כחברת מניות

במדינה, להכריז על מעין "מרד במלכות" ולדרוש למנותם לתפקידים בכירים, ויתר על כן, מדוע היה הסולטאן נכון לעתים כה קרובות למחול על כבודו ולהעניק להם את התפקיד שרצו בו, גם כאשר היה ביכולתו להביסם בקרב. מרבית הקרבות נגד מורדים ניטשו על מספר המניות ועל מידת השליטה שהקנו בחברה, ולא על העקרון.